

SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA AVRASYA BÖLGESİ

Arş.Gör.Mustafa FİŞNE*

GİRİŞ

Soğuk Savaşın sona ermesinin uluslararası sistemde meydana getirdiği değişiklikler bazı sorunlu bölgelerin oluşmasına yol açarak bu bölgelere coğrafi ve sosyo-kültürel bakımdan yakın olan Türkiye'nin Dış Politikasını etkilemiş ve onu hem yapısal değişime¹ ve hem dehedeflediği bölgeleri yeniden tanımlamaya zorlamıştır. Şöyle ki, Batı müttefiki bir ülke olması Soğuk Savaş boyunca Türkiye'ye bir yandan belli bir güvenlik şemsiyesi sağlarken, diğer yandan onun hareket serbestisini kısıtlayarak,² bölgesel nitelikli politikalar izlemesini önemli ölçüde engellemiştir. Soğuk Savaşın sona ermesiyle bu kısıtlayıcı durum ortadan kalkmış ve Türk Dış Politikasında yeni hedef bölgelerin belirlenmesi şeklindeki bir değişimin gerçekleşmesi mümkün olmuştur. Bu çalışmada sözünü ettiğimiz değişime bir örnek teşkil etmesi bakımından Soğuk Savaş sonrasında Türk Dış Politikasının odaklaştığı yeni bölgelerden bir tanesi olan Avrasya bölgesine yönelik Türk Dış Politikası incelenecektir.

A) AVRASYA BÖLGESİNİN TANIMI

Konumuz açısından Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan bu bölgenin üç coğrafi bölgeden oluştuğu, Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi devletlerin tamamını değil de, Türk Dış Politikasını ilgilendirdiği ölçüde ancak bir kısmını kapsadığı söylenebilir. Buna göre bölgenin sınırlarının Karadeniz'in kuzey kıyısında yer alan Ukrayna ile Rusya Federasyonu'nu, Orta Asya'da yer alan Türk Cumhuriyetlerini yani Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan,

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B. Fakültesi.

¹ Türk Dış Politikasındaki bu değişimin ve yeni gelişen dış politika davranışının anlatımı için bkz. Kemal, Kirişçi, "Uluslararası Sistemdeki Değişmeler ve Türk Dış Politikasının Yeni Yönelimleri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der. Faruk Sönmezoglu, İstanbul, Der Yayınları, 1994, ss.393-408.

² Oral, Sander, "Değişen Dünya Dengelerinde Türkiye", *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, Der. Sabahattin Şen, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1992, s.23.

Türkistan'ı, ve Kafkaslar'da yer alan Azerbaycan, Ermenistan ile Gürcistan'ı kapsadığı söylenebilir. Sayılan bu birimler arasında ortak bir coğrafya ve ortak bir geçmiş gibi iki temel faktörün bulunması;

- coğrafi yakınlığın,
- karşılıklı fiili ilişkiler ve etkileşimin,
- karşılıklı bağımlılık ve bağlantıların,
- yakınlık ve benzerliklerin

ortaya çıkmasını sağlayarak bu birimlerin tümünü kapsayan bir bölgeden bahsetmeyi mümkün kılmaktadır.

B) TÜRK DIŞ POLİTİKASINI BÖLGE İLE İLGİLENMEYE SEVKEDEN NEDENLER

Soğuk Savaş sonrasında bu bölgede ortaya çıkan ve Türk Dış Politikası açısından önem taşıyarak onu burasıyla ilgilenmeye sevkeden nedenleri aşağıdaki başlıklar altında inceleyebiliriz.

1. Ortaya Çıkan Yeni Güvenlik Endişeleri

Soğuk Savaş sonrasında Türk Dış Politikası açısından bu bölgede ortaya çıkan en önemli gelişme doğrudan Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasından sonra yeni birtakım güvenlik endişelerinin ortaya çıkmış olmasıdır. Türkiye'de "ulusal güvenlik" kavramının oldukça geniş kapsamlı olarak yorumlanıyor¹ olmasının bu tür endişelerin ortaya çıkmasını kolaylaştırdığı gerçeğini de gözönünde tutarak, bu endişeleri ortaya çıkaran tehdit değerlendirmelerinde Sovyetler Birliği'nin yerini alan Rusya Federasyonu'nun ayrıcalıklı bir yeri olduğu kolaylıkla söylenebilir.

a) Rusya Federasyonu'nun Tutumlarından Kaynaklanan Güvenlik Endişeleri

Bu ülkenin Türkiye tarafından endişe ile karşılanan tutumları şöyle sıralanabilir;

¹ Gencer Özcan, "Türkiye'de Siyasi Rejim ve Dış Politika" der: Sönmezoğlu, s.294.

aa) Bölge İle Yakın İlişkilerin Geliştirilmesini Engelleyici Pozisyonda Olması

Soğuk Savaş sonrasında Rusya Federasyonu Türkiye'nin bölgedeki genelde bağımsızlığını kazanmış tüm eski Sovyetler Birliği devletleri, özelde ise Türk Cumhuriyetleri ile yakın ilişkiler geliştirme çabalarını kendi tehdit değerlendirmelerinden dolayı şüphe ile karşılayarak engelleyici bir pozisyonda olagelmıştır. Bu durum ifadesini "yakın komşu" (near abroad) kavramının Rus dış politikasının vazgeçilmez bir unsuru olarak ortaya atılmasında bulmuştur. Monrovski Doktrini adını taşıyan bu yeni güvenlik doktrinine göre Rusya Federasyonu güvenlik çıkarlarının tehdit edildiğini düşündüğünde "yakın komşu" olarak nitelendirdiği eski Sovyet Cumhuriyetlerine müdahalede bulunmaya hakkı olduğunu ilan etmiştir.²

bb) Kafkaslar'daki Askeri Varlığını Arttırama Arzusu

Bu amaçla Kafkas Cumhuriyetlerine sınır koruma gücü olarak Rus askerlerinin yerleştirilmesi yönünde bu devletlere baskı yapmayı amaçlayan teşebbüslerde bulunması bölgeye komşu olan Türkiye tarafından önemli bir güvenlik sorunu olarak görülmektedir. Bu teşebbüslerin kaynaklarından bir tanesini 1992 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) üye devletler arasında askeri ve politik alanlarda birlik oluşturulması amacıyla 14 Mayıs 1992'de Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te yapılan Ortak Güvenlik Antlaşmasıdır. Bu antlaşmaya diğer altı devletin yanı sıra Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan taraf olmuşlardır. Bir diğeri Mayıs 1995 BDT üyesi ülkelerden yedisi ile imzalanan BDT Dış Sınırlarının Savunması Antlaşmasıdır. Azerbaycan bu antlaşmaya katılmamıştır ama Türkiye açısından önemli olan iki sınır komşusunun Ermenistan ve Gürcistan'ın imzalamış olmaları ve Gürcistan'a Rus güçlerinin yerleştirilmiş olmasıdır.³ Aynı şekilde Rusya Federasyonu'nun Ermenistan'ı tek yanlı olarak silahlandırdığı bilinen bir gerçektir.

² Fred, Halliday, "The Empires Strike Back? Russia, Iran and the New Republics", *The World Today*, Vol.51*11, Nov.95, s.220.

³ Halliday, s.220.

Örneğin, Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev Türkiye’de tedavi gördüğü Ocak ayı içerisinde bir Rus gazetesine verdiği demeçte "hepimiz BDT ülkesiyiz. Ancak Rusya, çatışma halinde olan iki BDT ülkesinden biri olan Ermenistan’a silah gönderiyor" demiş, ve bu ülkeden Ermenistan’a geçen yıllarda gizlice gönderilen silahların geri çekilmesini ve ayrıca S-300 füzeleri dahil olmak yeni silahlar gönderme planlarından vazgeçmesini istemiştir.⁴ Burada yukarıda bahsettiğimiz Ortak Güvenlik Anlaşması ile ilgili olarak gerçekleşen önemli yeni bir gelişmeyi belirtmek konumuz açısından faydalı olacaktır. Süresi dolduğu için Nisan 1999 tarihinde yeniden uzatılması gereken bu antlaşmanın uzatılması ile ilgili olarak BDT dışişleri bakanlarının 6 Şubat 1999 tarihinde yaptıkları toplantıda taraf ülkelerden Ermenistan diğer beş ülke ile birlikte antlaşmayı uzatmaya hazır olduğunu, Gürcistan antlaşmaya taraf olamaya günün koşullarına göre yeniden düzenlenmesi halinde devam edebileceğini belirtmişlerdir. Bu konuda bir açıklama yapmamış olan Azerbaycan’ın ise Rusya Federasyonu’nun Ermenistan’a silah göndermesinden duyduğu rahatsızlıktan dolayı bu antlaşmadan çekilme ihtimali ortaya çıkmıştır.⁵

cc) Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler İndirim Antlaşması Taahhütlerini İhlal Etmek İstemesi

Yukarıdaki konu ile yakından bağlantılı olan bir diğer husus Rusya Federasyonu’nun Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı, (AGİK, daha sonra Teşkilatı yani AGİT oldu) çerçevesinde Kasım 1990 tarihinde Paris’te imzalanan ve 1992 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler İndirimi Antlaşmasıyla (AKKA) öngörülen indirim taahhütlerine uymak istememesidir. İleri sürdüğü gerekçelerden bir tanesi eski SSCB’ye bu bölgede tanınan %30’luk limitin bu ülkenin dağılmasıyla Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Moldova arasında paylaşıldığı için kendisinin Soğuk Savaş sonrasındaki güvenlik gereklerini karşılayamadığı şeklindedir. İkincisi Kafkaslardaki etnik çatışmaların yayılması ihtimalinin kendi içişlerini etkileyeceği, bu nedenle bu bölgede daha fazla askeri kuvvet

⁴ *Sağduyu*, 7 Şubat 1999.

⁵ *Sağduyu*, 7 Şubat 1999.

bulundurması gerektiği şeklindedir. Üçüncü indirim döneminin son tarihi olan 17 Kasım 1995 tarihinden sonra bölgedeki Rus güçlerinin miktarı AKKA Antlaşmasını ihlal etmiştir. Daha sonra bu gerekçelerle AKKA çerçevesinde, Rusya Federasyonu'nun bu bölgede bulundurmasına izin verilen silah sayısı arttırılmıştır. Rusya Federasyonu antlaşmanın geçerliliğini sürdürmesi konusunu NATO'nun doğuya genişlemesi konusuna bağlamaktadır. Örneğin Rusya Federasyonu'nun o zamanki Savunma Bakanı Pavel Graçev NATO'nun Varşova Paktının eski üyeleri olan Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerini içine alarak doğuya genişlemesi halinde AKKA Antlaşmasında öngörülen taahhütleri yerine getirmeyeceğini açıkça ifade etmiştir.⁶ Bu tutumun dayandığı ve halen geçerliliğini sürdüren Rus görüşü Avrupa'da konvansiyonel kuvvet dengesini sağlayan AKKA antlaşmasının eski SSCB döneminde doğu ve batı blokları arasındaki silah dengesini kurduğu ve geçmişte doğu bloku içerisinde yer alan Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan gibi ülkelerin şimdi NATO'ya girmeleri halinde, bu dengenin değişmiş olacağı, bu nedenle AKKA'nın yeni duruma adapte edilmesi gerektiği şeklindedir. Bu gelişmeler üzerine AKKA'nın Avrupa'da değişen güvenlik koşullarına uyarlanması konusunda 2-3 Aralık 1996 tarihinde AGİT Lizbon zirvesinde mutabakata varılmış, Viyana'da adaptasyon çalışmalarına başlanmıştır. 2-3 Aralık 1998 tarihinde Oslo'da yapılan AGİT Dışişleri Bakanları toplantısında uyarılma müzakerelerinde karşılaşılan anlaşmazlık noktalarının giderilerek 1999 yılının ilk aylarında yazım çalışmalarına başlanması kararlaştırılmıştır. İstanbul'da 18-19 Kasım 1999 tarihlerinde düzenlenecek AGİT zirvesinde ise bu çalışmaların kabul edilmesi öngörülmüyor.⁷ Bu bağlamda Türkiye ve Rusya arasında AKKA'nın değişen güvenlik koşullarına adaptasyonuna ilişkin üst düzey askeri ve sivil yetkililer arasında düzenli istişare toplantıları yapıldığı belirtilmelidir. Bu

⁶ Gülnur, Aybet, "The CFE Treaty: The Way Forward for Conventional Arm Control in Europe", *Perceptions*, Vol.1, No:1, March-May 1996, ss.25-30.

⁷ Lizbon Deklarasyonu için <http://www.osceprag.cz/docs/chronos.htm>, ve Oslo'da alınan 3 nolu karar için <http://www.osceprag.cz/news/mcoslo.htm>. adreslerine bakınız.

toplantılardan son ikisi 11 Kasım 1998 tarihinde Moskova'da ve 25 Ocak 1999 tarihinde Ankara'da yapılmıştır.⁸

Rusya Federasyonu'nun AGİT'ten Bağımsız Devletler Topluluğu sınırları içinde barış koruma gücü oluşturma yetkisini alma teşebbüslerine de burada değinmek faydalı olacaktır. Rusya Federasyonu bu hususu AKKA Antlaşmasını yeniden yorumlamaya ve böylece öngörülen limitlerin üstünde bir askeri güç buldurmaya imkan verecek bir enstrüman olarak görmektedir. Çünkü bu güçlerin barış koruma gücü şeklinde tanımlanması kabul edilirse ellerinde buldukları silahlar AKKA antlaşması limitlerine konu olmayacaktır⁹.

dd) Petrol Boru Hatlarının Güzergahına İlişkin Türkiye İle Mücadele İçinde Olması

Rusya Federasyonu Orta Asya'dan ve Hazar'dan çıkarılacak petrolü taşıyacak boru hatlarının kendi topraklarından geçmesi ve Türk Boğazları vasıtasıyla dünya pazarlarına ulaştırılması şeklinde bir tezi savunmaktadır. Bu tez Türkiye'nin boru hatlarının kendi topraklarından geçmesi şeklinde savunduğu teze tamamen zıttır ve dolayısıyla gerçekleşmesi durumunda Türkiye'nin elde edeceği ekonomik ve politik faydaları zedeleme yanında Boğazların güvenliğini de tehlikeye düşürecek niteliktedir. Rusya Federasyonu bu tezi hem petrol geçiş bedellerinden elde edilecek geliri düşünerek hem de eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki kontrolünü ve çıkarlarını korumak amacıyla savunmaktadır. Türkiye'nin bu hatların kendi topraklarından geçmesi durumunda elde edeceği ekonomik ve politik faydalar ise kazanacağı geçiş gelirlerinin yanısıra, büyük miktarlara varan kendi iç tüketimi için gerekli petrol ve doğal gazı daha ucuza elde etme imkanı ve bölgedeki nüfuzunun ve stratejik öneminin artacak olması şeklindedir. Şu ana kadar değerlendirmeye alınan çeşitli ana boru hattı projelerinden bir Türk-Rus çekişmesine en çok sahne olanları Kazakistan'ın Tengiz petrol yataklarını Rusya'nın Karadeniz'deki liman şehri Novorossisk'e bağlayan ve oradan tankerlerle Karadeniz ve Boğazlardan geçirilmesini öngören boru hattı

⁸ Sağduyu, 23 Ocak 1999.

⁹ Aybet, ss.25-30.

projesi ile Hazar'dan çıkarılacak petrolün Bakü'den Türkiye'nin Akdeniz kıyısındaki Ceyhan'a taşıyacak boru hattı projeleridir. Bu hatlar her iki yataktan çıkarılacak petrolün nakli içinde kullanılabilirlerdir. 1997 yılı içerisinde Azerbaycan erken petrol üretiminin yılda 5 Milyon tonunun Rus boru hatlarını kullanarak nakledilmesi, aynı şekilde Gürcistan'ın Supsa limanına da akıtılması kabul edildi.¹⁰ Eş zamanlı olarak petrol taşıyacakları öngörülen bu iki erken boru hattından Rusya Federasyonu üzerinden geçeni iki yıldır petrol taşımaya rağmen Gürcistan güzergahı henüz tamamlanamamıştır. Daha da kötüsü bu güzergah Azeri Petrolleri Operasyon Şirketi'nin (AIOC) ana petrol hattına ilişkin karar taslağında Bakü-Ceyhan ana petrol hattı projesine alternatif olarak veya onu geciktirici tarzda düşünülmektedir. Çünkü bu konsorsiyumu oluşturan bazı petrol şirketleri uzun süredir Bakü-Ceyhan hattının ilk aşamada maliyetinin yüksek olacağı gerekçesiyle sıcak bakmıyorlar. Buna göre ana boru hattı Bakü-Ceyhan olacağı ama Hazardan çıkarılacak petrolün öncelikle Bakü-Süpsa güzergahından piyasalara ulaşması daha sonra üretim arttığında boru hattının Ceyhan'a indirilmesi öngörülmektedir. Bunun için Bakü-Süpsa erken boru hattının kapasitesinin 50 milyon tona çıkarılması gerekmektedir ki bu Karadeniz'in bir "petrol gölü" haline gelmesi demektir. Türkiye'nin bu duruma tepkisi "Kimse bizim Karadeniz'in tankerlerden oluşan bir boru hattına dönüşmesine izin vermemizi beklemesin. Bu konuda her türlü yetkimizi kullanacağız. Petrol oyununda duygulara yer yoktur"¹¹ şeklindedir. Bakü-Ceyhan Kazak petrolü ile de ilgili olduğu için Ruslar uzun süredir Kazakistan'a petrolünü Novorossisk üzerinden geçirmesi için baskı yapıyorlar. Rusya'nın aynı şekilde Bakü-Ceyhan boru hattının gerçekleşmesini engellemek için baskı yaptığı ve çeşitli iç karışıklıklar çıkarttığı bir diğer ülke de Gürcistan'dır. Bağımsızlığını kazandıktan sonra ortaya çıkan kısa süreli bir iç savaş sonrasında Devlet Başkanı olan Şevardnadze'ye Moskova'ya yerleşmiş olan muhalifler tarafından 1995 ve 1998 yıllarında olmak üzere iki suikast girişimi yapılmıştır. Bakü-Ceyhan'ın en önemli adımı

¹⁰ *Wall Street Journal*, 7 October 1996.

¹¹ Türkiye'nin o zamanki Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Cumhur Ersümer'in değerlendirmeleri için bkz. *Hürriyet*, 13 Ekim 1998.

sayılan enerji anlaşmasının imzalanmasından sadece bir ay önce gerçekleşen bu ikinci suikast girişimi ardından Şevardnadze'nin "Suikastın ardında Bakü-Ceyhan hattını engellemek isteyen güçlerin parmağı olabilir"¹² şeklindeki değerlendirmesi dikkat çekicidir. Konumuz açısından bir diğer dikkat çekici husus ise Cumhuriyetin 75. Yılı kutlamaları dolayısıyla Cumhuriyet Bayramı törenlerine katılmak üzere Türkiye'ye gelen Azerbaycan, Kazakistan, Gürcistan, Özbekistan Cumhurbaşkanı ile Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın imzaladığı Bakü-Ceyhan boru hattını destekler mahiyetteki deklarasyonun Moskova Radyosu tarafından "kağıt parçası" olarak nitelendirilmiş olmasıdır.¹³ Türkmenistan Devlet Başkanı'nın Türkmen doğal gazının nakline ilişkin anlaşmayı imzalamasına rağmen aynı deklarasyona "İran ve Rusya'ya karşı rahat olmak"¹⁴ için imza koymaması de dikkat çekicidir.

Yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı Türkiye'nin üzerinde hassasiyetle durduğu Bakü-Ceyhan ham petrol boru hattı projesinde nihai aşamaya gelmiş durumdadır. Daha önce 29 Ekim 1998 olarak belirlenen karar tarihi önümüzdeki aylara ertelenmiş bulunmaktadır. Petrol şirketleri yukarıda değinildiği gibi Bakü-Ceyhan boru hattının aşamalı olarak gerçekleşmesini öngören bir kararın alınmasını veya ana boru hattına ilişkin uzun bir süre herhangi bir karar alınmayıp erken boru hatlarının kullanılmaya devam edilmesini savunmaktalar. Buna karşılık Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan'nın bu konuda oldukça kararlı olduğu ve ABD'nin de Bakü-Ceyhan'ın gerçekleşmesi yönündeki desteğinin sürdüğü gözlenmektedir. Böyle bir ortamda ve ağır bir ekonomik kriz içerisinde bulunan Rusya Federasyonunun şu an için bu kararın alınmasını engelleyebilmesi pek mümkün görünmemekle birlikte bu ülke ile Türkiye arasındaki bu konuya ilişkin mücadelenin kararın alınması ile sona ermeyeceği ve ileriki yıllara kayacağı ileri sürülebilir.

ee) PKK'yı Desteklediğini Gösteren Teşebbüslerin İçinde Olması

¹² Enis Berberoğlu, "Gürcistan'da darbe ve PKK", *Hürriyet*, 22 Ekim 1998.

¹³ *Hürriyet*, 3 Kasım 1998.

¹⁴ *Hürriyet*, 30 Ekim 1998.

Değişik etnik hareketleri kendi hedefleri doğrultusunda kullanmakta tarihten gelen bir yeteneğe ve tecrübeye sahip olan Rusya Federasyonu'nun¹⁵ yukarıda değindiğimiz petrol boru hatlarının güzergahına ilişkin Türkiye ile giriştiği mücadele de kullandığı araçlardan bir tanesi de Türkiye'nin bu hattın geçeceği bölgelerinde 1984' ten itibaren ortaya çıkan PKK terörü ve bağlı olarak gündeme gelen Kürt Problemidir. Bu amaçla Rusya Federasyonu Türkiye tarafından bölücü terör örgütü diye adlandırılan PKK'nın kendi topraklarında üstlenmesine ve sözde sürgündeki Kürt Parlamentosunun Moskova'da toplanmasına izin vermiş, PKK'nın da katıldığı bir Kürt Konferansının toplanmasına imkan sağlamıştır.¹⁶ Türkiye'nin Rusya Federasyonu topraklarındaki bölücü terör örgütü PKK yanlısı faaliyetlere yönelik endişeleri 1996 yılında Türkiye tarafından iki ülke arasındaki görüşmelerde gündeme getirilmiş ve bunun sonucunda "Teröre Karşı İşbirliği Protokolü" imzalanmıştır. PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Suriye'den ayrıldıktan sonra Rusya Federasyonu'na gitmesi ve Rusya Parlamentosu'nun alt kanadı Duma'nın Öcalan'a siyasi statü tanınması için oylama yapması ve kendisine "Rusya Devlet Nişanı" verilmesi için Devlet Başkanı Boris Yeltsin'e başvurması¹⁷ anılan bu protokolün pratikte bir geçerlilik taşımadığını göstermekte ve Rusya Federasyonu'nun PKK'ya verdiği desteğe delil teşkil etmektedir.

Şüphesiz ki Rusya Federasyonu'nun Türkiye tarafından endişe ile karşılanan saydığımız bu tutumları birbirinden tamamen bağımsız tutumlar değildir. Analizi kolaylaştıracak için ayrı ayrı ele alınmışlardır. Aynı şekilde bu konular iki ülke arasındaki görüşmelerde de, yukarıda PKK'ya destek konusu anlatılırken görüldüğü gibi, ayrı ele alınmaktadır. Bütün bu tutumların asıl kaynağını Rusya Federasyonu ile birlikte bölgede etki ve güç dengesi bakımından en azından potansiyel bir öneme sahip olan Türkiye'nin,

¹⁵ David, Nissman, "Kürtler, Ruslar ve Boru Hattı", *Avrasya Etüdüleri*, Sayı:1, İlkbahar, 1995, s.30.

¹⁶ Kelly Couturier, "Discord Between Russia, Turkey Growing"; *Washington Post*, 4 December 1994,

¹⁷ *Hürriyet*, 7 Şubat 1999.

aşağıda değinilecek olan, ekonomik avantajlar ve politik nüfuz kazanma mücadelesine taraf olmaları teşkil etmektedir.

İki ülke arasındaki ekonomik işbirliği ve ticaret potansiyelinin büyüklüğü ve Rus ordusunun şu an için kendi toprakları ötesinde operasyon yapma hususundaki belirgin zafiyeti gözönünde tutulduğunda, yukarıda sıralanan güvenlik endişelerine rağmen Rusya Federasyonunun Türkiye için acil bir tehdit oluşturmadığı söylenebilir. Fakat bu ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, politik ve sosyal zorluklar ve dinamiklerin milliyetçi ve emperyalist güçlerin iktidara gelmesine yolaçması ihtimali¹⁸ ve yukarıda belirtilen Türk Dış Politikasının güvenlik kavramını ön plana alan yapısı bu endişelerin varlığını sürdürmesine temel dayanak noktası olmaktadır.

b) Bölgedeki Diğer Gelişmelerden Kaynaklanan Güvenlik Endişeleri

aa) **Potansiyel Çatışma Kaynaklarının Ortaya Çıkması**

Rusya Federasyonu'nun tutumlarından kaynaklanan bu endişelere ek olarak Türkiye için bir diğer endişe kaynağını da Sovyetler Birliği'nin caydırıcı ve önleyici merkezi denetiminin ortadan kalkmasıyla bölgede sınırlar, milliyet, kabile, dil, ve din gibi konulardaki anlaşmazlıklardan doğan çatışmalar veya potansiyel çatışma kaynaklarının¹⁹ ortaya çıkması oluşturmaktadır. Karabağ konusundaki Azeri-Ermeni anlaşmazlığı ve çatışması, Gürcistan'daki Abhaza problemi, Rusya Federasyonundaki Tatar ve Çeçenlerin özerklik ve bağımsızlık talepleri ve Çeçenistan Savaşı, Ukrayna'daki Kırım sorunu bu konuya ilişkin olarak hemen verilebilecek örneklerdir. Komşu devletlerden bazılarının şu ya da bu şekilde bu anlaşmazlık ve çatışmalara taraf olması sonucunda her an yayılabilme

¹⁸ Şükrü Elekdağ, "2.5 War Strategy", *Perceptions*, Vol.1, No:1, March-May 1996, s.54.

¹⁹ Bahadır, Kaleağası; Bige Kurtman, Kaleağası, "New Eurasian Area: General Presentation", *European Union, Turkey, Eurasia New Trends in EU-Turkey Cooperation Conference*, Istanbul 22-23 September 1994, The European Community Institute of Marmara University and Trans European Policy Studies Association (TEPSA), s.4.

ihtimali ile bölgedeki istikrar ve genel barış açısından potansiyel bir tehlike sözkonusudur. Bu tür çatışma ve anlaşmazlıkların tarafları arasında Türkiye'ye dil,din, tarih ve kültür alanlarında yakınlıkları bulunan devletlerin veya toplulukların bulunabilmesi Türk Dış Politikası açısından konunun önemini ve hassasiyetini daha da arttırmaktadır.

Bölgedeki devletlerin geçiş dönemindeki siyasi ve ekonomik sistemlerinin yol açtığı iç problemler ve iktidarın paylaşılması konusundaki çekişmeler, bu ülkelerin birçoğunda başta Ruslar olmak üzere çeşitli azınlıkların bulunmasını, bazı ülkeler arasında Sovyetler Birliğinin askeri mirasının paylaşılması konusundaki anlaşmazlık, - özellikle Türkiye'yi çok daha yakından ilgilendiren Rusya Federasyonu ile Ukrayna arasındaki Karadeniz Filosunun paylaşılmasındaki anlaşmazlık gibi- ve bölge dışı bir takım devletler arasındaki siyasi rekabetin bölge içine taşınması ihtimali gibi faktörlerden kaynaklanan bir istikrarsızlık, belirsizlik, ve risk ortamının oluşması²⁰ ve bunun halen sürüyor olması Türk Dış Politika yapımcılarının gözönünde tutmaya devam ettiği bir diğer güvenlik endişesidir.

bb) Konvansiyonel ve Nükleer Silahların Yayılması

Tehlikesi

Türkiye için Sovyetler Birliğinden kalan konvansiyonel veya nükleer silahların yayılması tehlikesinin ortaya çıkmasından doğan bir başka güvenlik endişesi daha sözkonusudur. Aslında uluslararası sistemdeki bütün devletler için geçerli olan genel mahiyetteki bu güvenlik sorunu, Rusya Federasyonu'nun Güney Kıbrıs Rum Kesimine S-300 füzesi satmak istemesi şeklinde ortaya çıkan gelişmelerin de açıkça gösterdiği gibi, Türkiye açısından her an özel bir güvenlik endişesi olmaya adaydır. Yani Türkiye bu tür silahların kendisine karşı pek de dostça duygular beslemeyen bazı komşu ülkelerin eline geçebileceği endişesini taşımaktadır.

²⁰ Richard E., Fredman; S. Endus Wimbush, "Key Emerging Issues", *Perceptions*, Vol.1, No:1, March-May 1996, ss.99-111.

2) ORTAYA ÇIKAN YENİ FIRSATLAR

a) Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Ortaya Çıkması

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda Türkiye için ortaya çıkan en önemli fırsat kendisi ile aralarında dil, din, tarih ve kültür gibi alanlarda yakınlıklar bulunan Türk Cumhuriyetlerinin birer bağımsız devlet olarak ortaya çıkmasıdır. Bu Cumhuriyetlerin ortak özelliği yeni bir ekonomik ve siyasal sistem arayışı ve yapılanması içinde olmalarının getirdiği birtakım zorluklar ve problemlerle karşılaşmaları, zengin stratejik yeraltı kaynakları ve hammaddelere sahip olmaları ve dış dünyaya açılmayı arzulamaları ve bu problemlerin çözümünde dışarıdan yardım beklentileridir. Bu gelişme Türkiye'yi bu ülkelerle ilişkilerin kurulması, geliştirilmesi, onlara model olunması yoluyla buralarda bir etkinlik kazanılması ve böylece bu devletlerin zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılmasında rol alma ve söz sahibi olma konularında faaliyetlerde bulunmaya sevk etmiştir. Bölge içi ve bölge dışı birçok ülkenin taraf olduğu, birçok gözlemci tarafından yeni bir "büyük oyun"²¹ şeklinde değerlendirilen, bu ekonomik avantajlar ve politik nüfuz kazanma mücadelesi bu bölgenin Türk Dış Politikasının odağına yerleşmesine yolaçan bir diğer faktör olmuştur. Türk Dış Politikasının bu bölgede kazanacağı etkinliğin kendisinin stratejik önemini arttıracaklarını düşünerek Batı dünyası ile ilişkilerinin geliştirilmesinde²² kullanma eğilimi içine girmiş olması kendisi açısından bu bölgenin önemini daha da arttırmıştır.

Türkiye'nin bu Cumhuriyetlere yönelik olarak izlediği Dış Politikayı temel hedeflerinin ve belirgin özelliklerinin gelişimi açısından iki dönemi her birinde ayırmanın mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki dönemi kendileri boyunca izlenen dış politikanın temel özelliğini en iyi ifade ve sembolize edecek şekilde Türkiye'deki bir kısım siyasetçiler ve medya tarafından sıklıkla kullanılan

²¹ Bu terimin kullanılmasına yönelik çekinceler için bkz. Halliday, s.222.

²² Bu konudaki görüşler için bkz. Philip, Robins, *Partnership For Growth: New Trends in EC-Turkish Cooperation Conference*, Brussels, 13-14 May 1993, Forum Europe, ss.39-40.

sloganlaşmış söylemleri kullanarak şu şekilde adlandırabiliriz; birincisi,

- "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası" veya "21. Asır Türklerin Asrı Olacaktır" dönemi, ikincisi ise,

- "Dünya ile Birlikte Hareket Etme"²³ dönemidir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda bağımsız devletler olarak ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri'nin Türkiye için tarihi bir fırsat doğurduğunun düşünüldüğü birinci dönemin en belirgin özelliği iyimser ve coşkulu bir dönem olmasının yanısıra Türkiye'nin bu ülkelere yol göstericilik, ağabeylik, ve liderlik yapması gerektiğinin düşünüldüğü ve bu ülkelerin de Türkiye'den kendi ihtiyaçları doğrultusunda yüksek birtakım talep ve beklentilerinin olduğu bir dönem olmasıdır. Kısmen bu beklentilere paralel olarak gerekli projelerin ve çalışmaların devreye hızla sokulamaması ve çeşitli alanlardaki vaatlerin yerine getirilememiş olmasının yolaçtığı hayal kırıklığı, kısmen bu iddialı dış politika söylemlerin hem Rusya Federasyonunda hem de bu Cumhuriyetlerin yöneticilerinde sebep olduğu tepkiler ve son olarak ta Türk siyasetindeki iç değişimden kaynaklanan nedenlerden dolayı ikinci döneme girilmiştir denilebilir. Rusya Federasyonunun tepkisi ve bahsedilen bu iddialı politikadan duyduğu rahatsızlık daha önce bahsettiğimiz "yakın komşu" kavramını kendi dış politikasının vazgeçilmez bir unsuru olarak ortaya atmasına yolaçmıştır. İkinci dönemde bu Cumhuriyetlerin liderlerinin de arzuladığı şekilde siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarının gelişmesine mümkün olduğu kadar katkıda bulunarak, herhangi bir üstünlük oluşturmaya kalkmadan, bu Cumhuriyetlerle bir çeşit ayrıcalıklı ilişki geliştirme çaba ve teşebbüslerinin yer aldığı görülmektedir.

²³ Aslında dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'in 1992 yılında Ermenistan'a Türkiye üzerinden yardım koridoru açılması sonucunda kamuoyunda oluşan tepki ve eleştiriler üzerine söylediği bu sözü, Şule Kut Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan çatışmalarda öne çıkan bir dış politika ilkesi olarak belirtmektedir. Bkz. Şule, Kut, "Yugoslavya Bunalımı ve Türkiye'nin Bosna-Hersek ve Makedonya Politikası:1990-1993", Der: Sönmezoglu, s.168., dipnot.37.

Bu genel değerlendirmeyi de gözönünde tutarak Türkiye'nin bu Cumhuriyetlere yönelik olarak izlediği çeşitli dış politika faaliyetlerini²⁴ şöyle sıralayabiliriz.

- Türkiye bu Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmalarından hemen sonra, onların uluslararası kurumlara üye olmasını sağlayacak başarılı diplomatik faaliyetlerde bulunmuş, onların Batıya açılan penceresi olmak için çaba harcamıştır.

- Bu çabaları destekleyecek şekilde onların ekonomik kalkınmasına, ekonomik ve siyasi sistemlerinde reform yapılmasına yönelik olarak çeşitli ekonomik ve teknik yardımlarda bulunmuştur. Sınırlı imkanları dahilinde bu ülkelerin Batılı normlara uygun olarak bir an önce serbest piyasa ekonomisine geçmeleri ve demokratik bir hukuk devleti yapısına kavuşmaları için çalışmıştır.

- Bu Cumhuriyetler ile Türkiye arasında yoğun diplomatik faaliyetlerin sonucu olarak siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler geliştirilmiştir. Bu diplomatik faaliyetler çeşitli düzeyde sık sık gerçekleşen ziyaretler ve yeni anlaşmaların imzalanması²⁵ şeklinde sürerken liderler arasında zirve toplantıları yapılmasına da başlanmıştır. Bu zirveler Cumhuriyetlerin liderlerinin katılımıyla 1992 yılından itibaren hemen her yıl yapılmıştır. Rusya Federasyonunun bunlara bölge içi bir çeşit pan-Türkist gelişmenin aracı olarak gördüğünden dolayı, her ne kadar liderler işbirliğinin başka ülkelere karşı yapılmadığını söyleseler de karşı çıktığını belirtmek gerekir..

- Bu ikili ilişkilerin yanı sıra Türkiye bu Cumhuriyetler arasında çok taraflı bölgesel ilişkilerin geliştirilmesi için de çaba

²⁴ Heinz Kramer, "Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence", *Perceptions*, Vol.1, No:1, March-May 1996, ss. 112-124.

²⁵ Bu Cumhuriyetlerle 1990-92 yılları arasında imzalanan anlaşmaların sayısı karşılıklı ilişkilerin ne kadar hızlı geliştiğini çarpıcı bir şekilde göstermektedir. Buna göre 1990'da 18, 1991'de 56 ve 1992'de 137 olmak üzere toplam 221 anlaşma imzalanmıştır. Bunlardan 58'i Azerbaycan, 41'i Kazakistan, 29'u Kırgızistan, 43'ü Özbekistan, 30'u Türkmenistan ile imzalanmış ve 10'u ise çok taraflı anlaşmadır. Bkz. Bilal, Şimşir, "Önsöz", *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar 90-92*, Ankara, TOBB, 1993.

harcamıştır. Bu amaçla 1985 yılında Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulan Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (ECO) Türk Cumhuriyetlerini (Afganistan ve Tacikistan'la birlikte) içine alacak şekilde 1992'de genişlemesidir. Örgütün amacı çok genel olarak söylersek üye ülkeler arasında altyapı ve telekomünikasyonun ağına kurulması, ticaretin ve bankacılığın serbestleştirilip geliştirilmesidir.²⁶

- Türkiye'nin en başarılı olduğu faaliyetlerin eğitim ve kültür alanında gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bu başarıya özel sektör ve gönüllü kuruluşlar da katkıda bulunmuşlardır. Bu sayede bu bölgede 130'dan fazla okul açılmıştır.²⁷ Devlette Türk Cumhuriyetleri ile Asya ve Balkanlardaki Türk ve Akraba Topluluklardan 10 bine yakın öğrenciye 1992-1993 öğretim yılından itibaren Türkiye'de yüksek öğrenim görme imkanı sağlayarak bu alanda iyi bir yatırımda bulunmuştur denilebilir. Şöyle ki bu öğrenciler Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarının gelişmesinde en önemli unsur olarak görülmektedirler. Türkiye'ye karşı bir sempati kazanarak ve Türkiye Türkçe'sini öğrenmiş olarak ülkelere dönecekleri düşünülen bu öğrencilerin ileride Türk Cumhuriyetlerinde söz sahibi olacakları ve bunun da Türkiye'ye avantaj sağlayacağı umulmaktadır.²⁸

b) Tüm Bölge İle İlişkilerin Geliştirilmesi İmkanının Ortaya Çıkması

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda Türkiye için ortaya çıkan bir diğer önemli fırsat sadece Türk Cumhuriyetleri ile değil, bölgedeki tüm ülkelerle ekonomik, ticari, turistik, eğitim ve kültürel ilişkilerin ve işbirliğinin artırılması ve geliştirilmesi imkanının ortaya çıkmasıdır. Bu gelişmenin bir sonucu olarak bölgedeki ülkelerle olan ekonomik ve ticari ilişkilerde önemli bir gelişme görülmüştür. Türk sanayi ve iş dünyası bölgeyi önemli bir pazar olarak görmektedir ve

²⁶ Esra, Hatipoğlu, "Turkey in the Eurasian Area", *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt.3., Sayı:1-2, 1993/94, s.98.

²⁷ Yılmaz, Bingöl, "Sovyet Sonrası Orta Asya Karşısında Türkiye'nin Politikası Fırsatlar ve Çözülmesi Gereken Meseleler", *Avrasya Etüdüleri*, Sayı:14, Yaz-Sonbahar, 1998, ss.2-17.

²⁸ Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerden sorumlu o zamanki Devlet Bakanı Namık Kemal Zeybek'in bu yöndeki değerlendirmeleri için, bkz. *Türkiye*, 28 Ocak 1997.

bu ülkelerle her türlü ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmek için çaba sarfetmektedirler. Özellikle inşaat ve tekstil alanlarında yatırımlar yapılmaktadır. Her ne kadar son birkaç yıl içerisinde Türkiye'nin bölge ile ticareti büyük bir gelişme göstermişse de, Türkiye yine de Türk Cumhuriyetleri de dahil olmak üzere bölgedeki ülkelerin ticaretinde ilk sırayı tutmamaktadır.²⁹ Türkiye içinde Rusya ve Ukrayna ticaret ortağı olarak Türk Cumhuriyetlerinden daha ön sırada gelmektedir. Bölgeyle yapılan bavul turizminin veya bavul ticaretinin de kesin olarak hesaplanamasa da Türk ekonomisine önemli bir katkı sağladığı tahmin edilmektedir.

İkili ilişkilerin yanısıra Türkiye'nin önderliğinde bölgedeki Türk Cumhuriyetlerinin dışındaki diğer ülkelere de yönelik olarak çok taraflı işbirliği teşebbüsleri gerçekleşmiştir. Bunun en iyi örneği 1990 da Türkiye'nin girişimi ile ortaya çıkan ve anlaşması 1992'de Ankara'da imzalanmış olan bölgedeki Orta Asya Türk Cumhuriyetleri dışındaki diğer ülkeleri ve Balkanları kapsayan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatıdır. Bu amaçları çok genel olarak şunlardır; bölgede ekonomik işbirliğinin, mal hizmet ve sermayenin serbest dolaşımının sağlanması, yabancı sermaye ve yatırımların çekilmesi için bir serbest ekonomik bölge kurulmasının teşviki, küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesi, üye ülkeler arasında çifte vergilendirmenin ve vizelerin kaldırılması, çevre, ulaşım ve enerji alanlarında işbirliği yapılmasıdır.³⁰ Bu teşkilatın ulaştığı son noktaya bakacak olursak, bugüne kadar çalışma organlarını kurmaya ve çalıştırmaya çaba gösterilmiş, ekonomik sahadaki ortak projelere de beklenen hedeflere ulaşılammıştır. Bunun en önemli sebebini ilk yıllarda Türkiye ve Yunanistan hariç diğer üye ülkelerde özel sektörün olmamasıdır. Yine de belirtilen hedeflere ulaşılmasında siyasi inisiyatifin kaybedilmediği söylenebilir.

SONUÇ

Soğuk Savaşın sona ermesi Türk Dış Politikasını özellikle hedef bölgeleri açısından etkilemiş ve yeni birtakım tanımlamalara

²⁹ Hatipoğlu, ss.101-105.

³⁰ Muzaffer, Dartan, "Blak Sea Economic Co-operation (BSEC): A New Regional Integration Project", *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt.3., Sayı:1-2, 1993/94, s.128.

gitmek zorunda bırakırken, bunu yapabilmesini de mümkün kılmıştır. Bu gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkan bölgelerden Türkiye için en önemli olanı Avrasya bölgesidir. Bölgenin bu önemi güvenlik konusunda oldukça hassas olan Türk Dış Politikası için yeni birtakım güvenlik endişelerini doğurmasından kaynaklanmaktadır. Bir diğer temel faktör de bölgenin Türkiye için tarihi fırsat olarak görülen siyasi, ekonomik ve kültürel alanlardaki işbirliği imkanlarını ve çeşitli avantajları doğurmuş olmasıdır. Bu bağlamda Türkiye ile aralarında dil, din, tarih ve kültür gibi alanlarda yakınlıklar bulunan Türk Cumhuriyetlerinin birer bağımsız devlet olarak ortaya çıkmaları ayrı bir öneme sahiptir.

Bütün bu gelişmeler karşısında Türkiye birtakım dış politika faaliyetlerini sınırlı kaynakları çerçevesinde yürütmeye başlamıştır. Bu faaliyetler zaman içerisinde genelde doğru seçenekler haline dönüşmüş olmalarına rağmen uygulanmalarında bazı yavaşlıklar ve aksamalar olabilmektedir. Bu bölgenin bundan sonra Türk Dış Politikası'nın temel odaklarından bir tanesi olmaya devam edeceği söylenebilir.

ÖZET

Soğuk Savaşın sona ermesinin uluslararası sistemde meydana getirdiği değişiklikler Türk Dış Politikasını sadece yapısal değişime zorlamakla kalmamış aynı zamanda bu değişimi mümkün kılmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak, Türkiye'nin Dış Politikası yeni hedef bölgeler tanımlamaya başlamıştır. Bu bölgelerden en önemlisi Ukrayna, Rusya Federasyonu, Orta Asya'da yer alan Türk Cumhuriyetleri, Kafkaslar'da yer alan Azerbaycan, Ermenistan ile Gürcistan'ı kapsayan Avrasya bölgesidir.

Türk Dış Politikasını bu bölgeyle ilgilenmeye sevkeden iki ana sebep vardır. Birincisi yeni birtakım güvenlik endişelerinin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu endişelerin en önemli iki kaynağını Rusya Federasyonu'nun tavırları ve bölgede Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan diğer gelişmeler oluşturmaktadır. İkincisi bölgede çeşitli fırsatlar ve avantajları ortaya çıkmış olmasıdır.

ABSTRACT

The changes in the international system occurred as a result of the end of the Cold War not only have forced Turkish Foreign Policy to realise a structural change but also have made this change possible. As a result of this fact, Turkish Foreign policy has began to define new target regions, utmost important of which is the Eurasian region whose boundaries involves Ukraine and Russian Federation, Central Asian Turkish Republics and Caucasus.

There are mainly two reasons urging Turkish Foreign Policy to be interested in this region. The first one is the perception of several threats to its security deriving from two main sources: the attitudes of the Russian Federation and the other developments emerged in the region after the end of the Cold War. The second one is the emergence of several opportunities and advantages in the region.

KAYNAKLAR:

- Aybet, Gülnur, "The CFE Treaty: The Way Forward for Conventional Arm Control in Europe", *Perceptions*, Vol.1, No:1, March-May 1996, ss.25-30.
- Berberoğlu, Enis "Gürcistan'da darbe ve PKK", *Hürriyet*, 22 Ekim 1998.
- Bingöl, Yılmaz, "Sovyet Sonrası Orta Asya Karşısında Türkiye'nin Politikası Fırsatlar ve Çözülmesi Gereken Meseleler", *Avrasya Etüdüleri*, Sayı:14, Yaz-Sonbahar, 1998, ss.2-17.
- Couturier, Kelly, "Discord Between Russia, Turkey Growing", *Washington Post*, 4 December 1994.
- Dartan, Muzaffer, "Black Sea Economic Co-operation (BSEC): A New Regional Integration Project", *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt.3., Sayı:1-2, 1993/94, ss.123-153.
- Elekdağ, Şükrü, "2.5 War Strategy", *Perceptions*, Vol.1, No:1, March-May 1996, ss.53-54.
- Fredman, Richard E; Wimbush, S. Endus, "Key Emerging Issues", *Perceptions*, Vol.1, No:1, March-May 1996, ss.99-111.
- Halliday, Fred, "The Empires Strike Back? Russia, Iran and the New Republics", *The World Today*, Vol.51*11, Nov.95.
- Hatipoğlu, Esra, "Turkey in the Eurasian Area", *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt.3., Sayı:1-2, 1993/94, ss.86-113,
- Kaleağası, Bahadır; Kaleağası, Bige Kurtman, "New Eurasian Area: General Presentation", *European Union, Turkey, Eurasia New Trends in EU-Turkey Cooperation Conference*, Istanbul 22-23 September 1994, The European Community Institute of Marmara University and Trans European Policy Studies Association (TEPSA).

- Kirişçi, Kemal, "Uluslararası Sistemdeki Değişmeler ve Türk Dış Politikasının Yeni Yönelimleri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der: Faruk Sönmezoğlu, İstanbul , Der Yayınları, 1994, ss.393-408.
- Kut, Şule, "Yugoslavya Bunalımı ve Türkiye'nin Bosna-Hersek ve Makedonya Politikası:1990-1993", Der: Faruk Sönmezoğlu, İstanbul , Der Yayınları, 1994. Heinz Kramer, "Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence", *Perceptions*, Vol.1, No:1, March-May 1996, ss. 112-124.
- Nissman, David, "Kürtler, Ruslar ve Boru Hattı", *Avrasya Etüdüleri*, Sayı:1, İlkbahar, 1995, ss.30-35.
- Özcan, Gencer, "Türkiye'de Siyasi Rejim ve Dış Politika", Der: Faruk Sönmezoğlu, İstanbul , Der Yayınları, 1994, ss.293-315.
- Robins, Philip, "New Trends, New Opportunities, *Partnership For Growth: New Trends in EC-Turkish Cooperation Confrence*, Brussels, 13-14 May 1993, Forum Europe.
- Sander, Oral, "Değişen Dünya Dengelerinde Türkiye", *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, Der: Sabahattin Şen, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1992, ss.23-30.
- Şimşir, Bilal, "Önsöz", *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar 90-92*, Ankara, TOBB, 1993.
- Hürriyet*, 13 Ekim 1998.
- Hürriyet*, 30 Ekim 1998.
- Hürriyet*, 3 Kasım 1998.
- Hürriyet*, 7 Şubat 1999.
- Sağduyu*, 23 Ocak 1999.
- Sağduyu*, 7 Şubat 1999.
- Türkiye*, 28 Ocak 1997.
- Wall Street Journal*, 7 October 1996.

